

ukraintsiamy pid chas Pershoi svitovoi viiny. [Relation Problems of Western and Eastern Ukrainians during the First World War]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.* №4. Pp. 40-44. [In Ukrainian].

8. *Ocherk deyatel'nosti Chernigovskogo otdeleniya Komiteta Yeyo Imperatoskogo Velichestva velykoj knyazhny Tat'yany Nikolaevny so dnya osnovaniya po 1 yanvarya 1916 h. (n.d.). [Essay on the Activities of the Chernigov Sector of the Committee of Her Imperial Majesty Grand Duchess Tatyana Nikolaevna from the Date of Foundation to January 1, 1916]. [s.l.]:[s.n.]. [In Russian].*

9. Seiko, N.A. (2003). *Dobrochynnist poliakiv u sferi osvity Ukrainy (XIX – poch. XX st.). Kyivskiy uchbovyi okruh: monohrafiia. [Poles' Charity in the Education in Ukraine (19th – the start of the 20th centuries). Kievan Educational County: A Monograph]. Zhytomyr: Polissia. [In Ukrainian].*

10. Seiko, N.A. (2003). *Fundatsiia kniazhny Tetiany Mykolaivny yak dobrochynna orhanizatsiia Pershoi svitovoi viiny. [Princess Tatyana Nikolaevna Foundation as a Charity Organization of the First World War]. Visnyk Zhytomyrskoho pedahohichnoho universytetu. 13. Pp. 164-166. [In Ukrainian].*

11. Svitlenko, S.I., Myronchuk, V.D. (2014). *Dialnist hromadskykh orhanizatsii na Katerynoslavshchyni periodu Pershoi svitovoi viiny. [The Activity of the Public Organizations of Katerinoslav Region during the World War I]. In: S.I. Bobyliev (Ed.), Pytannia nimetskoj istorii. Pp. 296-304. [In Ukrainian].*

12. Rozhkova, L.I. (2015). *Blahodiinist v roky Pershoi svitovoi viiny (na materialakh Sumshchyny). [The Charity during the First World War (on the Materials of Sumy Region)]. Sivershchyna v istorii Ukrainy. 8. Pp. 248-253. [In Ukrainian].*

Одержано 25.11.2018.

УДК 116:-043.86:631.5/9:303.446.4

Лукашевич Юлія,

старший викладач кафедри професійної освіти

Lom80@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1947-8357>

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди»,

вул. Сухомлинського, 30, м. Переяслав-

Хмельницький, Київська обл., Україна,

08401

DOI <https://doi.org/10.31470/2415-3567-2018-44-143-151>

Lukashevich Julia,

Senior Lecturer of the Department vocational education

Lom80@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1947-8357>

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda

State Pedagogical University

30, Sukhomlynsky Str., Pereiaslav-

Khmelnytskyi, Kyiv region, Ukraine,

08401

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК СУСПІЛЬНОЇ АГРОНОМІЇ: ІСТОРИОГРАФІЯ ПИТАННЯ

Метою є вивчення та науковий аналіз історіографічного доробку зі становлення та розвитку суспільної агрономії. Важливими шляхами розв'язання завдань даного дослідження є застосування принципів історизму, науковості, об'єктивності, комплексності джерел і методів: історико-наукового та джерелознавчого аналізу, історико-порівняльного, аналізу та синтезу, логічного, узагальнення, проблемно-хронологічного, періодизації, ретроспективного, персоніфікації. Вперше у вітчизняній історичній літературі розглянуто історіографічні напрацювання зі становлення та

розвитку суспільної агрономії. Порівняльний аналіз відповідних напрацювань дає підстави виділити два періоди: дорадянський та новітній з даного питання. Історіографія дорадянського періоду представлена дослідниками, які визначають саме поняття «суспільна агрономія» та її основні завдання. До них належить когорта таких вчених, як: О. В. Чаянов, О. Ф. Фортунатов, В. Г. Бажаєв, А. О. Фабрикант, О. І. Чупров, М. Вонзблейн, П. Д. Копилов, К. Мацієвич, С. І. Теумін. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що суспільна агрономія створена з метою зростання масового сільськогосподарського виробництва. Громадська агрономія ствердилася, як система заходів допомоги населенню з боку уряду та громадських організацій з метою вдосконалення аграрної культури, створення ефективного господарювання та з метою створення удосконалених форм ведення сільського господарства. Організаційною формою суспільної агрономії стала агрономічна служба.

Серед сучасних дослідників історії аграрної науки, які значну увагу у своїх наукових доробках акцентували на суспільній агрономії варто виділити: академіка В. А. Вергунова, І. А. Сиченко, О. Ю. Примак, В. В. П'ятницьку, Є. Гловінського. Більшість з них роблять акцент на організації та впровадженні суспільної агрономії, вважають професора В. Г. Бажаєва її фундатором. З'ясовано, що наприкінці ХІХ ст. велике значення для розвитку вітчизняного сільського господарства мала організація системи суспільних заходів, які спрямовані на досягнення значних результатів. Ця система була підтримана земствами та згодом почала активно розвиватися.

Ключові слова: суспільна агрономія, агрономічна допомога, В. Г. Бажаєв, О. Ф. Фортунатов, історіографія, сільське господарство.

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF SOCIAL AGRONOMY: HISTORIOGRAPHY OF THE QUESTION

The aim is to study and scientific analysis of the historiographic work on the formation and development of social agronomy. Important ways of solving tasks of this study is to apply the principles of historicism, scientism, objectivity, comprehensiveness sources and methods: historical and scientific analysis of primary sources, historical and comparative analysis and synthesis, logical synthesis, problem-chronological periods, retrospective, personalization. For the first time in the national historical literature historiographical works from the formation and development of social agronomy are considered. A comparative analysis of the relevant developments gives grounds for distinguishing two periods: the pre-Soviet and the latest on this issue. Historiography of the pre-Soviet period is presented by researchers who define the very concept of «social agronomy» and its main tasks. These include a cohort of scholars such as A.V. Chayanov, A. F. Fortunatov, V.G. Bazhaev, A. Fabrikant, A. I. Chuprov, M. Vonzbleyn, P. D. Kopylov, K. Matsevich, S.I. Teumin. The urgency of the research topic is due to the fact that social agronomy is created with the purpose of increasing mass agricultural production. Public agronomy was confirmed as a system of measures to assist the population on the part of the government and public organizations to improve the agrarian culture, to create effective management and to create improved forms of agriculture. An agronomic service was the organizational form of public agronomy.

Among the modern history of agricultural science researchers that much attention to their scientific works focused on social agronomy stands out: Academician V.A. Verhunov, I. A. Sichenko, O. Primak, V. V. Piatnytska, E. Gloucester. Most of them focus on the organization and implementation of social agronomy, professor V. G. Bazhaev considers it to be the founder. It was found out that at the end of the nineteenth century great importance for the development of domestic agriculture was the organization of a system of social events that are aimed at achieving significant results. This system was supported by zemstvos and subsequently began to develop actively.

Key words: *social agronomy, agronomic assistance, V. G. Bazhaev, O. F. Fortunatov, historiography, agriculture.*

На початку ХХІ ст., разом зі змінами умов господарювання на основі ринкової економіки та пошуком ефективних механізмів впливу на процес сільськогосподарського виробництва в напрямку його інтенсифікації, в тому числі і через суб'єкта господарювання, на рівні місцевого самоврядування не втратила актуальності суспільна агрономія. Це явище в історії сільського господарства визначалося діяльністю суспільних організацій, органів місцевого самоуправління, відомих учених.

Під громадською агрономією ми розуміємо концепцію інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, що склалася в аграрно-економічній літературі в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Вона поєднувала власне агрономічні заходи з організаційно-економічними. До її завдань входило сприяння селянському сільському господарству, підвищити його інтенсивність і ефективність шляхом реорганізації. Концепція суспільної агрономії виникла як теоретичне узагальнення досвіду земської і урядової агрономічної допомоги в поєднанні з дослідженнями аграрно-економічної науки.

На основі викладено, зазначимо, що метою публікації є вивчення та науковий аналіз історіографічного доробку з даного питання.

Для наукової думки кінця ХІХ – початку ХХ ст. було характерним те, що економіка сільського господарства і агрономія були органічно пов'язані між собою. Цим пояснюється значна зацікавленість до суспільної агрономії з боку економістів. Адже праць дорадянського періоду, які стосуються теми дослідження найбільше.

Продуктивними вважаємо напрацювання О. В. Чаянова. За висловлюванням якого, суспільна агрономія – система суспільних (тобто здійснених суспільством у цілому) заходів, що прагнуть спрямувати еволюцію сільського господарства країни в бік найраціональніших форм. Основними задачами суспільної агрономії є: 1) введення в народне господарство країни удосконалених методів техніки землеробства і тваринництва; 2) зміна організаційних планів господарств відповідно до економічної діяльності країни; 3) організація місцевого населення в союзи і групи, котрі, з одного боку, шляхом кооперативного узагальнення окремих сторін господарства дали б дрібному господарству всі переваги великого, а з іншого боку, взяли б на себе закріплення і подальше поглиблення нових господарських форм [1, с. 9].

З розвитком агроекономічної школи, починає формуватися концепція суспільної агрономії. Саме в цей час, завдяки активній участі професора О. Ф. Фортунатова та його учня В. Г. Бажаєва, з'являється низка історіографічних питань, дотичних до теми дослідження. Саме останній у 1899 р. увів до наукового обігу розгорнуте поняття стосовно системи суспільних заходів.

Схожі позиції відстоювали учені-економісти та статистики. Так, О. Ф. Фортунатов визначав суспільну агрономію як частину сільськогосподарської політики держави. Місцевий агроном, на його думку, – це діяч агрономічної допомоги місцевому господарюючому населенню, діяч сільськогосподарського управління, який безпосередньо пов'язаний з місцевими господарями [2, с. 15].

Під терміном «суспільна агрономія» В. Г. Бажаєв розумів будь-яку агрономічну діяльність, спрямовану на покращення сільського господарства всіх прошарків населення по лінії: а) земств, б) уряду, в) через навчальні заклади, г) посередництвом сільськогосподарської статистики, г) сільськогосподарські товариства, д) сільськогосподарську пресу. Тобто під суспільною агрономією вчений розумів комплекс урядових та земських заходів агрономічної допомоги [3, с. 6].

В. Г. Бажаєв вивчив напрями еволюції селянського господарства з власного досвіду. Він з наукових позицій вивчав сільськогосподарську діяльність, виявив здібності талановитого організатора-агронома і дослідника-економіста. Учений вважав, що «для систематичної діяльності недостатньо просто знати потреби, але потрібно ще зрозуміти їх

причинно-наслідковий зв'язок, необхідно абсолютно точно відрізнити суттєве від несуттєвого, щоб мати можливість направити всі сили і засоби саме туди, куди це найбільш необхідно» [4, с. 4].

Учений з метою піднесення агрономічної допомоги населення на вищій щабелі розвитку опрацьовував програми окремих земств, узагальнюючи накопичений досвід і визначаючи керівні принципи для суспільних агрономів. Він з широких позицій розглядав роль і значення суспільної агрономії в землеробській країні.

У 1906 р. учений визначив основні завдання суспільної агрономії, які окреслив у статті «Очередные задачи общественной агрономии» [5]. Він вважав, що мета суспільної агрономічної допомоги населенню полягає у підвищенні продуктивності сільськогосподарської праці селян. Для того щоб протидіяти хаотичній руйнації, необхідно широко розвивати просвітницьку діяльність: донести до селян значення об'єднання; ознайомити їх із різними проектами вирішення земельного питання [5, с. 3].

На думку В. Г. Бажаєв, просвітницька робота мала сприяти залученню селян до місцевого земського самоуправління, організованого на демократичних началах і поширювати відомості про різні форми кооперації. До підготовки проведення земельної реформи необхідно в кожному повіті з'ясувати розміри і склад земельного фонду.

Необхідно встановити на законодавчому рівні справедливий земельний устрій. Досить важливим, хоч і непростим, є надання селянам можливих проектів вирішення земельного питання. Під час ознайомлення сільського населення з завданнями місцевого земського самоуправління слід звернути увагу на дрібну земську одиницю, яка має відіграти генеруючу роль в організації земської роботи. Популяризація відомостей про кооперативні установи й особливо про кредитні товариства потрібна для того, щоб сприяти розвитку агрокультурної діяльності [5, с. 4].

Згідно з визначення А. О. Фабриканта, суспільна агрономія – це форма організованого сприяння сільському господарству, вчення про організацію агрономічної допомоги населенню. Також частково пов'язував вирішення аграрного питання з розвитком суспільної агрономії О. І. Чупров.

Висвітленню питання суспільної агрономії присвячена теоретична праця М. Вонзблейна [6], який у своїй публікації розглянув поняття «суспільна агрономія» та визначив її завдання.

На думку М. Н. Вонзблейна, суспільна агрономія – це заходи, спрямовані на покращення дрібного сільського господарства. Він визначає різницю між суспільною агрономією і хуторською агрономією. Остання передбачала агрономічні заходи, здійснювані землевпорядною комісією [6, с. 10]. Агрономічна допомога сільському господарству найбільше виявлялася в діяльності земств та інших органів місцевого управління, з якими тісно співпрацювали органи землеробства і землевпорядкування.

Як вважав учений, завдання суспільної агрономії визначалися поступово по мірі зростання самої суспільної агрономії та зростання попиту на агрономічну допомогу з боку населення. Перш за все організація агрономічного сприяння суспільним установам дрібного господарства неможлива без того, щоб вони не з'ясували становище господарств на тих територіях, які належать їх веденню. Для цього необхідно було дослідити становище як техніки, так і економіки дрібного господарства. В більшості випадків виробництво таких досліджень починалось раніше, чим суспільні установи приступали до агрономічних заходів, однак поступовий розвиток суспільної агрономії потребував додаткових досліджень.

Дослідження потреб господарства переходить до вивчення способів їх вирішення та побудови плану агрономічної допомоги в певній місцевості, при чому окремі пункти цього плану, особливо в області техніки, потребували перевірки шляхом дослідів. Історія суспільної агрономії свідчить про те, що її шляхи склалися не відразу, на перших порах здавалося, що вся справа – в нестачі у селян знань і тому на перший план було висунуто

популяризацію сільськогосподарських знань, які можна розділити на дві групи: серед підростаючого покоління та дорослого господарюючого населення [6, с. 12].

Також перед суспільним агрономом стояла задача – пропаганда кооперативних принципів, допомога населенню організовуватися в кооперативні установи і налагодити їх роботу.

Інший науковець П. Д. Копилов [7] у своїй книзі висвітлив проблеми земської агрономії та результати восьмирічної економічної діяльності Ямбурзького земства. Дослідник відстоює позицію, що визначальним у її розвитку була популяризація сільськогосподарських знань, яка складала одну з головних задач агронома, велась головним чином, шляхом влаштування бесід. Бесіди стосувалися головним чином тих агрономічних заходів, які проводилися земством в селянському господарстві, необхідність переходу від трипільля до багатопільля з введенням в сівозміну травосіяння; які сільськогосподарські машини і знаряддя потрібні в селянському господарстві та на яких умовах їх можна придбати; про ґрунт, його обробку, удобрення і посів; що таке штучні удобрення і чи варто їх застосовувати в господарстві; про сільськогосподарську кооперацію взагалі і про молочні та маслоробні товариства зокрема; про покращення луків, про покращення тваринництва. Учений робить висновки, що завдяки бесідам практичні агрономічні заходи втілювались з успіхом у життя [7, с. 180].

На думку К. Мацієвича «Вся цінність громадської агрономії полягає в тому, що вона вимірювала задачі зі своїми дійсними ресурсами і її роль у спільній системі аграрної політики зводиться до роботи над тими елементами соціального ладу села, які створюються законом економічного розвитку і спільною економічною політикою» [8, 28].

На його думку для поліпшення суспільної агрономії потрібні фінансування, підтримка державою місцевих і суспільно-агрономічних структур, підготовка кадрів, ефективна діяльність технічних шкіл та дослідних установ, з'ясування та повне усунення невирішених сільськогосподарських проблем. Прихильники громадської агрономії, проводячи різні заходи, популяризували сутність аграрних наук, зокрема агрономії та кооперації.

На думку С. І. Теуміна, нові форми суспільної агрономії органічно пов'язані з усією попередньою діяльністю земств щодо покращення і розвитку сільського господарства. Участкова агрономія, як один із видів суспільно-агрономічної організації, в основі прагне наблизити агрономічну допомогу до суб'єкта господарювання – населення, звужуючи свій вплив, шляхом зменшення території, участковий агроном поглиблює агрокультурну роботу і може ближче ознайомитися з районом в природно-історичному, так і економічному. Крім того, об'єктом агрономічного впливу з одного боку є сільське господарство, з іншого боку, різноманітні групи населення, які займаються його веденням. У зв'язку з цим, в суспільно-агрономічній роботі особливе значення набуває кооперативне будівництво. Кооперація для агронома є засобом, щоб втілити в життя заходи по реорганізації і покращенню господарства в цілому. Сучасні форми суспільної агрономії безпосередньо пов'язані з розвитком дослідної справи [9, с. 19-20].

Першорядне значення для суспільної агрономії має вища сільськогосподарська освіта, як невід'ємна частина сільськогосподарського розвитку країни, а особливо її економічного добробуту. Оскільки агрономічна наука своїм завданням ставить вивчення сільськогосподарських явищ в повному обсязі, то вона відводить значне місце вивченню його технічних і економічних умов. Тому вища сільськогосподарська освіта відіграє важливу роль у розвитку науки, впливає на рівень аграрної культури й поширення нових методів у сільськогосподарському виробництві.

Серед сучасних досліджень, присвячених суспільній агрономії, найбільш вагомими є праці академіка В. А. Вергунова, І. А. Сиченко, О. Ю. Примака, В. В. П'ятницької, Є. Гловінського та багато інших. Більшість вчених висвітлюють явище суспільної агрономії через призму діяльності В. Г. Бажаєва.

Серед групи історіографічних джерел новітнього періоду, заслуговують на увагу дослідження академіка НААН В. А. Вергунова «Бажаєв Володимир Гаврилович (1865–1916) – відомий вчений-аграрний економіст та один із фундаторів вітчизняної суспільної агрономії» [10], в якій дослідник ґрунтовно висвітлив діяльність ученого та вважав, що на основі наукового підходу В. Г. Бажаєв обстежив усі повіти в Московській губернії, починаючи з Волоколамського, в першу чергу з метою встановлення оптимального співвідношення між орними та кормовими угіддями. Паралельно такий метод він пропагував для всієї нечорноземної смуги країни. Також автор публікації звертає увагу на організаційні здібності В. Г. Бажаєва та ініціативність на посаді Московського губернського агронома. На думку В. А. Вергунова, завдяки цьому в 1893 р. його направили до В'ятської губернії для обстеження її у сільськогосподарському відношенні. Він активно пропагував травосіяння, яке почали успішно застосовувати у Тверській, В'ятській та інших північних губерніях. У своїй публікації В. А. Вергунов зазначив про роботу В. Г. Бажаєва як викладача. На думку автора, вчений-дослідник є засновником суспільної агрономії, адже саме він у 1899 р. увів до наукового обігу це поняття.

В іншій своїй праці «Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943): нарис життя та творчої діяльності» [11] знаний дослідник сільськогосподарської дослідної справи в Україні В. А. Вергунов завдячував В. Г. Бажаєву введенням до наукового обігу поняття «суспільна агрономія». Крім того, він вважав, що напрацювання Володимира Гавриловича Бажаєва, як першого губернського агронома Московського губернського земства, були надзвичайно корисними для Б. К. Єнкена, адже він розробив «волоколамську сівозміну» з наступним чергуванням культур: 1) пар, 2) озимина із посівом конюшини, 3) конюшина першого року використання, 4) конюшина другого року використання, 5) ярі, 6) пар, 7) ярі [11, с. 14–15].

У публікації «Науково-організаційна діяльність В. Г. Бажаєва з питань суспільної агрономії» [12] І. А. Сиченко висвітлила діяльність В. Г. Бажаєва щодо організації та впровадження суспільної агрономії, проаналізувавши творчу спадщину вченого з даного питання. Вона розглянула окремі періоди життя і діяльності вченого, пов'язаний з суспільною агрономією. Дослідниця робить висновки, що наприкінці XIX ст. велике значення для розвитку вітчизняного сільського господарства мала організація системи суспільних заходів, спрямованих на досягнення значних результатів. Ця система була підтримана земствами та почала активно розвиватися завдяки одному з фундаторів суспільної агрономії В. Г. Бажаєву.

У невеликій публікації О. Ю. Примак «Володимир Гаврилович Бажаєв – один із засновників агрономічної допомоги населенню (до 150-річчя з дня народження)» [13] висвітлила діяльність дослідника на посаді московського губернського агронома та відмітила його схему покращення селянського господарства нечорноземної смуги введенням правильного травосіяння на полях. Крім того, вона зазначила, що Володимир Гаврилович Бажаєв був організатором першого в Російській імперії суспільно-агрономічного з'їзду (1901 р.), на якому висвітлив загальну ситуацію щодо надання агрономічної допомоги населенню на початку XX ст.

Досить важливою для історіографії досліджуваної проблеми виявилася публікація В. В. Пятникової «Володимир Гаврилович Бажаєв – засновник суспільної агрономії в Росії в кінці XIX століття» [14], у якій дослідниця висвітлила науково-організаційну діяльність В. Г. Бажаєва в галузі суспільної агрономії.

На думку Є. Гловінського агрономія суспільна й державна – це сукупність заходів, що їх вживають або суспільні самодіяльні організації, або органи місцевої самоуправи, або держава для піднесення агротехнічної культури. Завданням агрономії суспільної і державної є: 1) пропагувати серед хліборобського населення окремі засоби поліпшення господарства; 2) навчати раціональної агрикультури шляхом дорадництва в техніці і організаційних справах; 3) організувати допоміжні установи: склади машин, насіння, угноєння, показові агрономічні пункти, злучні пункти, шкільки, розсадники; 4) провадити

широкі організаційні заходи, як комасація, меліорація, раціональні сівозміни; 5) давати економічну підставу для різних господарських поліпшень шляхом організації постачання кредиту, сільськогосподарської кооперації; 6) поширювати агрономічні знання за допомогою сільськогосподарських шкіл, курсів, лекцій, сільськогосподарських виставок, дослідних станцій.

Автор енциклопедичної публікації відстоює позицію, що в Росії існувало різке протиставлення між урядовим бюрократичним апаратом і суспільством. У наслідок цього земства стали творити земську агрономію, що саме й дістала назву суспільної чи громадської агрономії і що протиставлялася агрономічним заходам державної влади. Порівнюючи становище із Західною Європою, вчений відмічає, що такого розриву між урядом і суспільством не було, тому там не вживався термін агрономія суспільна і державна. Державні агрономічні заходи в Росії були в руках Міністерства землеробства і державних маєтків, яке здійснювало свої завдання через урядових агрономів та інструкторів. Земська агрономія в Україні виникла з кінця 80-их рр. XIX ст., коли Херсонське земство створило інститут повітових і губернських земських агрономів. На 1.01.1914 на Україні в 9 губ. було 1683 громадських (земських і сільськогосподарських товариств) агрономів [15].

Досить важливим у статті Є. Гловінського є те, що він розкриває зародження, становлення та розвиток громадської (суспільної) агрономії на теренах України. Він вважає, що серед суто агрономічних заходів земств на першому місці стояли заходи щодо постачання сільськогосподарських машин та приладдя, насіння й угноєння. В галузі шкільної сільськогосподарської освіти земства зробили розмірно мало (перед війною 1914 р. 28 нижчих і лише одна середня сільськогосподарська школа). Натомість велику увагу вони звертали на позашкільну агрономічну працю (лекції, виставки, роз'їзди агрономів і інструкторів по селах). В останні роки перед першою світовою війною в Україні стали засновуватися сільськогосподарські товариства і кооперативи. З розвитком цих товариств справа постачання відходила від земської агрономічної організації, і земський агроном усе більше ставав організатором сільського господарства. Остаточо цей напрям перемиг на Всеросійському агрономічному з'їзді в Києві 1913 р. Земська агрономія почала присвячувати більше уваги науково-дослідній і показовій праці серед хліборобського населення. На ґрунті земської агрономії розвинулася ціла наука агрономія суспільна і дослідна, найвидатнішим українським представником якої був проф. К. Мацієвич.

Узагальнюючи результати аналізу науково-пізнавального доробку вчених на тему дослідження, маємо підстави стверджувати, що у вітчизняній історичній літературі процес становлення і розвитку суспільної агрономії не представлений цілісно і всебічно. Порівняльний аналіз відповідних напрацювань дає підстави стверджувати, що найпопулярнішими у дослідженні суспільної агрономії є дорадянський та новітній періоди. А вся існуюча на даний момент література висвітлює лише певні аспекти даної проблематики. Це підтверджує ще раз актуальність теми дослідження, адже суспільна агрономія – діяльність створена на зростання масового сільськогосподарського виробництва і розвиток аграрної економіки. Вона ствердилася, як система заходів допомоги населенню з боку уряду та громадських організацій з метою вдосконалення аграрної культури, створення ефективного господарювання та удосконалених форм господарського життя. Організаційною формою суспільної агрономії стала агрономічна служба.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Чаянов А. В Основные идеи и методы работы общественной агрономии. Москва: Изд. Наркомзема «Новая деревня», 1922. 138 с.
2. Фортунатов А. Ф. Сборник статей по общественной агрономии. Казань: Государственное издание, 1920. 87 с.

3. Бажаев В. Г. О съездах деятелей в области общественной агрономии // Сельскохозяйственный журнал. 1899. № 1. С. 3–15.
4. Бажаев В. Г. О правительственной и земской агрономии. Москва: Т-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1897. 39 с.
5. Бажаев В. Г. Очередные задачи общественной агрономии // Вестник сельского хозяйства. 1906. № 1. С. 3–5.
6. Вонзблейн М. Агрономия общественная // Полная энциклопедия русского сельского хозяйства и соприкасающихся с ним наук. Санкт-Петербург: Изд. А. Ф. Девриена, 1912. Доп. Т. XII (Автомобили в сельском хозяйстве – Яблочное вино и водка). С. 10–15.
7. Копылов П. Д. Что такое земская агрономия (Очерк земских агрономических мероприятий). Санкт-Петербург: Тип. М. Я. Герц, 1910. 194 с.
8. Мацеевич К. Общественно-экономические этюды. Харьков, 1913. 135 с.
9. Теумин С. И. К вопросу о задачах общественной агрономии и роли опытного дела. Ромны: Тип. Р. Г. Дельберг, 1913. 20 с.
10. Вергунов В. А. Бажаев Володимир Гаврилович (1865–1916) – відомий вчений-аграрний економіст та один із фундаторів вітчизняної суспільної агрономії // *Applikované vědecké novinky: Materiály X mezinárodní vědecko-praktická conference, Praha, 27.07.2014– 05.08.2014*. Praha: Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2014. Díl 7: Historie. Politické vědy. Str. 40–44.
11. Вергунов В. А. Професор Борис Карлович Єнкен (1873–1943): нарис життя та творчої діяльності / ННСГБ НААН. Київ: ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2014. 432 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах документах, бібліографії»; кн. 74).
12. Сиченко І. А. Науково-організаційна діяльність В. Г. Бажаєва з питань суспільної агрономії // Вісник аграрної історії. 2016. Вип. 15. С. 206–211.
13. Примак О. Ю. Володимир Гаврилович Бажаєв – один із засновників агрономічної допомоги населенню (до 150-річчя з дня народження) // Історія освіти, науки і техніки в Україні: матеріали X Всеукр. конф. молодих учених та спеціалістів, присвяч. 150-річчю з часу засн. Полтавського т-ва сіл. госп-ва, 28 трав. 2015 р., м. Київ / Нац. акад. аграр. наук України; Нац. наук. с.-г. б-ка НААН; Полтавська держ. аграр. акад. [та ін.]; редкол.: В. А. Вергунов, О. П. Анікіна, А. С. Білоцерківська [та ін.]. Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. С. 154–155.
14. Пятницька В. В. Володимир Гаврилович Бажаєв – засновник суспільної агрономії в Росії в кінці XIX століття // Історичні записки: зб. наук. праць. Луганськ, 2010. С. 161–167.
15. Гловінський Є. Агрономія суспільна й державна. Енциклопедія українознавства. [Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ-II)]. Париж, Нью-Йорк, 1955. Т. 1. С. 11–26.

REFERENCES

1. Chayanov, A. V. (1922). *Osnovnye idei i metody raboty obshchestvennoy agronomii* [Basic Ideas and Methods of Public Agronomy]. Moscow: Publication of the People's Commissariat «New Village», 138. [in Russian].
2. Fortunatov, A. F. (1920). *Sbornik statey po obshchestvennoy agronomii* [Collection of articles on social agronomy]. Kazan: State Edition, 87. [in Russian].
3. Bazhaev, V. G. (1899). *O s'ezdah dejatelej v oblasti obshhestvennoj agronomii* [About congresses of public figures in the field of public agronomy]. *Sel'skohozjajstvennyj zhurnal* [Agricultural Journal]. 1, 3–15. [in Russian].
4. Bazhaev, V. G. (1897). *O pravitel'stvennoy i zemskoy agronomii* [About the government and zemstvo agronomy]. Moscow: The Society of Printed Materials A.A. Levenson, 39. [in Russian].

5. Bazhaev, V. G. (1906). *Ocherednye zadachi obshchestvennoy agronomii* [Other tasks of social agronomy]. *Vestnik sel'skogo khozyaystva* [Herald of Agriculture]. 1, 3–5. [in Russian].
6. Wonsblein, M. (1912). *Agronomija obshhestvennaja* [Agronomy public]. *Polnaja jenciklopedija russkogo sel'skogo hozjajstva i soprikasajushhihsja s nim nauk* [The complete encyclopedia of Russian agriculture and related sciences]. St. Petersburg : publishing A. F. Devrien. 12, 10–15. [in Russian].
7. Kopylov, P. D. (1910). *Chto takoe zemskaja agronomija (Ocherk zemskih jekonomicheskikh meroprijatij)* [What is zemstvo agronomy (Essay on zemstvo economic events)] / Edition of the journal «Rational fertilizers». St. Petersburg : typography M. Ya. Hertz, 194. [in Russian].
8. Matsievich, K. (1913). *Obshchestvenno-ekonomicheskie etyudy* [Socioeconomic studies]. Kharkiv, 1913. 135. [in Russian].
9. Teumin, S. I. (1913). *K voprosu o zadachah obshhestvennoj agronomii i roli opytного dela* [To the question of the tasks of public agronomy and the role of the experimental business]. Romny : R. G. Delberg Printing House, 20. [in Russian].
10. Vergunov, V. A. (2014). *Bazhajeв Volodymyr Ghavrylovych (1865–1916) – vidomyj vchenyj-aghrarnyj ekonomist ta odyн iz fundatoriv vitchyznjanoi suspil'noji aghronomiji* [Bazaiv Volodymyr Havrylovych (1865–1916) – a well-known scientist-agrarian economist and one of the founders of the national social agronomy]. *Aplikované vědecké novinky : Materiály X mezinárodní vědecko-praktická conference, Praha, 27.07.2014–05.08.2014*. Praha : Publishing House «Education and Science» s.r.o. Díl 7 : Historie. Politiké vědy, 40–44. [in Ukrainian].
11. Vergunov, V. A. (2014). *Profesor Bory's Karlovy`ch Yenken (1873–1943): nary`s zhy`ttya ta tvorchoyi diyal`nosti* [Professor Boris Karlovich Yenken (1873-1943): Essay on life and creative activity] / NSAL NAAS. Kiev: «Niland-LTD» Ltd., 432. [in Ukrainian].
12. Sychenko, I. A. (2016). *Naukovo-orghanizacijna dijajlnistj V. Gh. Bazhajeвa z pytanj suspil'noji aghronomiji* [Scientific-organizational activity of V. G. Bazhaev on issues of social agronomy]. *Visnyk aghrarnoji istoriji* [Bulletin of Agrarian History]. 15, 206–211. [in Ukrainian].
13. Primak O. Yu. (2015). *Volody`my`r Gavry`lovj`ch Bazhajeв – ody`n iz zasnovny`kiv agronomichnoyi dopomogy` naseleennyu (do 150-richchya z dnya narodzhennya)* [Volodymyr Gavrilovich Bazhaev – one of the founders of agronomic assistance to the population (to 150 anniversary of his birth)]. *Istoriya osvity, nauky i teknyky` v Ukrayini* [History of education, science and technology in Ukraine:]: Materials of the X All-Ukrainian Conference of Young Scientists and Specialists on the 150th Anniversary of the Establishment of the Poltava Society of Agriculture, May 28, 2015, Kyiv / National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine; National Agricultural Library of NAAS; Poltava State Agrarian Academy [and others]; Editorial Board: VA Vergunov, O. P. Anikina, A. S. Bilotserkovskaya [and others]. Vinnitsa: FOP Korzun D. Yu.. Vinnitsa: FOP Korzun D. Yu., 154–155. [in Ukrainian].
14. Pyatnitskaya, V. V. (2010). *Volodymyr Ghavrylovych Bazhajeв – zasnovnyk suspil'noji aghronomiji v Rosiji v kinci XIX stolittja* [Volodymyr Gavrilovich Bazhaev – founder of public agronomy in Russia at the end of the nineteenth century]. *Istorični zapysky* [Historical notes] : collection of scientific works. Lugansk, 161–167. [in Ukrainian].
15. Glovinsky E. (1955). *Agronomiya suspil`na j derzhavna* [Agronomy is public and state]. *Ency`klopediya ukrayinoznnavstva. (Slovny`kova chasty`na (EU-II))* [Encyclopedia of Ukrainian Studies. (Dictionary part (EU-II))]. Paris, New York. 1, 11–26. [in Ukrainian].

Одержано 03.09.2018.